

Rozdział II

ORGANIZACJA I PRZEBIEG BADAŃ

W rozdziale tym przedstawiamy organizację i przebieg czterech przedsięwzięć badawczych. Są to: (1) badania "Struktura społeczna I", (2) badania "Struktura społeczna II", (3) badania "Struktura społeczna - Łódź, 1988", oraz (4) badania kontrolne. Odpowiadają one etapom realizacji naszego projektu badawczego, o których pisaliśmy w rozdziale I. Dokumentacja dotycząca przebiegu i organizacji badań może być czytana wraz z opisem narzędzi badawczych - przedstawionym w rozdziale III - i opisem doboru prób ludności - zamieszczonym w rozdziale IV. Do obu tych rozdziałów czynimy częste odwołania.

BADANIE "STRUKTURA SPOŁECZNA I"

Badanie to poświęcone było realizacji dwóch celów. Pierwszy cel sprowadza się do rozstrzygnięcia takich *problemów merytorycznych* - wchodzących w zakres standardowego repertuaru badań struktury społecznej lub stanowiących jego rozszerzenie - których eksploracja miała być zakończona poprzez analizę materiału z tego właśnie badania. Pro-

blęmy te dotyczą: prestiżu zawodów, potocznego postrzegania struktury społecznej, wzajemnej pomocy w sprawach życiowych, oceny przywilejów różnych grup społecznych, potocznych kryteriów oceny miejsca w społeczeństwie, samoidentyfikacji społecznych. Dla części z wymienionych problemów chcieliśmy wydłużyć ciąg obserwacji (jak na przykład w przypadku prestiżu zawodów) lub zdobyć materiał porównawczy z rezultatami innych badań (jak na przykład w przypadku samoidentyfikacji społecznych). Ich eksploracja nie wymagała przygotowania nowych narzędzi badawczych, lecz jedynie skorzystania z istniejących już rozwiązań. Inaczej było w przypadku problemów nowych (jak na przykład w przypadku wzajemnej pomocy w sprawach życiowych) lub inaczej stawianych (jak na przykład w przypadku oceny przywilejów różnych grup społecznych): tu wysiłek badawczy skupiliśmy na nowych rozwiązaniach. Jednakże podjęto decyzję, że zbieranie materiału empirycznego dotyczącego całości tych problemów zostanie zakończone w omawianym badaniu.

Drugi cel łączył w sobie *problemy merytoryczne i metodologiczne*. Badanie "Struktura społeczna I" traktowaliśmy jako rodzaj rozszerzonego *zwiadu*, który pozwoliłby na wypracowanie adekwatnych narzędzi badawczych do dalszych przedsięwzięć empirycznych. Dotyczyło to przede wszystkim podziałów klasowych, świadomości klasowej, sytuacji życiowych i typów społecznej osobowości. Z założeń naszego projektu wynika, że problemy te miały być kontynuowane w powiązaniu z analizą innych zjawisk i – jako problemy złożone – wymagają badania na dużej próbie reprezentacyjnej. Przyjęliśmy więc, że dobór wskaźników w naszych przyszłych przedsięwzięciach empirycznych – przede wszystkim w badaniu "Struktura społeczna II" – powinien być uzależniony od otrzymanych rezultatów w badaniu "Struktura społeczna I".

Wskazane dwa cele badania "Struktura społeczna I" należy rozpatrywać w kontekście naszego projektu przedstawionego w rozdziale I. Oczywiście jest więc, że przystępując do konstrukcji kwestionariusza wywiadu zdawaliśmy sobie sprawę z konieczności włączenia doń rozbudowanych bloków pytań dotyczących sytuacji pracy respondentów i ich warunków bytowych. Jak w każdym badaniu struktury społecznej, należało również uwzględnić zestaw podstawowych zmiennych społeczno-demograficznych – w tym wiek, wykształcenie, zawód i dochody.

Okres konstrukcji kwestionariusza trwał kilka miesięcy. W toku tych prac korzystaliśmy z uwag wielu osób, które zapoznały się z projektem naszych badań i kolejnymi wersjami przygotowywanego narzędzia badawczego. Osoby te figurują wśród tych, którym dziękujemy we wstępie do tego opracowania. Wśród nich szczególnie istotną rolę inspirującą odegrał prof. Włodzimierz Wesołowski.

Głównymi konsultantami przygotowywanego kwestionariusza byli socjologowie z Zakładu Metodologii Badań Socjologicznych Instytutu Filozofii i Socjologii PAN: doc. dr Krystyna Lutyńska, dr Paweł Daniłowicz oraz dr Paweł B. Sztabiński. Po przygotowaniu pierwszej wersji kwestionariusza została ona poddana wnikliwej analizie pod względem poprawności metodologicznej przez kolegów z ośrodka łódzkiego. Krytyczne uwagi pozwoliły na ulepszenie kwestionariusza, który następnie został poddany badaniom pilotażowym.

Pilotaż obejmował dwa etapy. W pierwszym, każdy z członków grupy badawczej przeprowadził po 1-3 wywiady. Uważaliśmy, iż badacze formułujący pytania kwestionariuszowe powinni sprawdzić w terenie ich wartość informacyjną i zorientować się w stopniu ich trudności. Ta aktywność pozwoliła na zebranie osobistych, autorskich doświadczeń

badawczych, które były wykorzystane w dalszych pracach. Jest to rozszerzenie funkcji heurystycznej "doświadczenia wewnętrznego", kiedy autorzy kwestionariusza na podstawie własnych przekonań antycypują, jakie sformułowanie pytania będzie właściwe i jak respondenci będą rozumieć pojęcia w nim zawarte (por. Ossowski, 1962; Gostkowski, 1976).

Drugi etap pilotażu miał bardziej formalny charakter. Dwaj specjalnie przeszkoleni ankieterzy przeprowadzili 31 wywiadów z osobami reprezentującymi różne środowiska społeczne. Materiał ten został zanalizowany ze względu na to, czy każde z zamieszczonych pytań skłania respondentów do odpowiedzi zawierających poszukiwane informacje. W analizie staraliśmy się uwzględnić zalecenia metodologiczne przy opracowywaniu pilotaży (Lutyńska, 1975). Pomocne okazało się także wzorcowe opracowanie w tym zakresie (Wejland i Daniłowicz, 1978), w którym pytania pilotowanego kwestionariusza były oceniane ze względu na dwa kryteria: (1) poprawności rozumienia pytania przez respondenta, oraz (2) formalnej poprawności jego odpowiedzi. Podobny schemat zastosowaliśmy w naszej analizie.

W wyniku popilotażowych zmian około 20% pytań pierwotnej wersji kwestionariusza zostało usuniętych lub zmienionych. Nową wersję kwestionariusza poddano jeszcze jednej konsultacji, której udzieliłi koledzy z ośrodka łódzkiego. Otrzymaliśmy także szereg uwag od mgr Barbary Daneckiej i mgr Anny Sianko z Zespołu Realizacji Badań Instytutu Filozofii i Socjologii PAN. Produkt finalny wyłonił się w toku dyskusji na zebraniach naszej grupy badawczej. Kwestionariusz badania "Struktura społeczna I" w całości zamieszczony jest w rozdziale III.

Ponieważ w naszym badaniu zakres poszukiwanych informacji był szeroki, zdecydowaliśmy się przygotować *kwestionariusz w dwóch*

wersjach: W i T. Każda wersja w swym ostatecznym kształcie składa się z zestawu pytań zadawanych wszystkim respondentom, jak i z bloków specyficznych dla danej wersji. Wersjom odpowiadają próby pracujących mężczyzn i kobiet po 1000 osób każda (por. rozdział V). Ze statystycznego punktu widzenia, próba o liczebności 1000 osób jest wystarczająca dla większości planowanych analiz, w których szacowanie rozkładów zmiennych i parametrów związków między nimi ma charakter eksploracyjny.

Terenową fazę badania rozpoczęto wiosną 1987 roku. Organizacją badania zajęli się pracownicy Zespołu Realizacji Badań Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, pod kierunkiem mgr Barbary Daneckiej. Na początku kwietnia odbyło się zebranie szkoleniowe grupy badawczej i Zespołu Realizacji Badań z instruktorami wojewódzkimi i instruktorami merytorycznymi sieci ankieterskiej. Instruktorzy przeprowadzili następnie *szkolenie ankieterów* w 14 największych ośrodkach, po czym 133 ankieterów przystąpiło do realizacji badania w terenie. Ankieterzy, wraz z kwestionariuszami otrzymali pisemną instrukcję, zawierającą wyjaśnienia dotyczące celu poszczególnych pytań i sposobu ich zadawania. Wywiady przeprowadzano w okresie od maja do sierpnia 1987 roku. Ostatecznie, na 2000 zaplanowanych wywiadów uzyskano 1894 wypełnionych kwestionariuszy spełniających formalne warunki i nadających się do dalszego opracowania.

BADANIE "STRUKTURA SPOŁECZNA II"

Badanie "Struktura społeczna II" było pomyślane jako *podstawowe źródło materiałów* do analizy struktury społeczeństwa polskiego według zasad przedstawionych w projekcie badawczym (por. rozdział I). Ze

względem na dużą liczbę wskaźników niezbędnych do kompleksowego opisu struktury społecznej, wydawało się zasadne, aby narzędzie badawcze – nowy kwestionariusz – przygotować w wersjach, które będą miały część wspólną. Takie rozstrzygnięcie zdaje się optymalne, gdy wersje kwestionariusza są podstawą wywiadów na względnie małych próbach reprezentacyjnych, które w sumie składają się na *dużą próbę reprezentacyjną*. Wówczas materiały z prób "wersyjnych" – dotyczące zagadnień bardziej szczegółowych – mogą być opracowywane niezależnie od materiałów z dużej próby, która jest konieczna do analizy wielu zagadnień ogólniejszych. Doświadczenia z badania "Struktura społeczna I" skłoniły nas do przyjęcia tego rozwiązania.

Przygotowaliśmy *kwestionariusz wywiadu w trzech wersjach* – X, Y, Z – z założeniem, że każda wersja zostanie zrealizowana na reprezentacyjnej próbie ludności naszego kraju w wieku 21–65 lat, liczącej 2000 osób. Każda z tych prób została dobrana z zasadniczej próby 6000 osób. W rozdziale V podajemy szczegóły związane z przygotowaniem próby zasadniczej i jej podziału. W tej części opracowania skupimy się na problemach związanych z konstrukcją narzędzia badawczego i jego zastosowania w praktyce.

Prace nad kwestionariuszem do badania "Struktura społeczna II" prowadziliśmy równolegle z pracami zamykającymi zbieranie materiałów i ich wstępne opracowanie w badaniu "Struktura społeczna I". Według przyjętej strategii, część problemów podjętych w tym nowym badaniu – które zgodnie z założeniami projektu badawczego traktujemy jako główne – miała być kontynuacją problemów już wcześniej podjętych. W związku z tym, pewne bloki pytań – po dokonaniu niezbędnych zmian – zostały przeniesione z pierwszego do drugiego kwestionariusza. Jest tak w

przypadku wielu pytań "metryczkowych", a także pytań dotyczących typów osobowości społecznej, podziałów klasowych i klasowej, świadomości. W pracach przygotowawczych, zasadniczą uwagę skoncentrowaliśmy na sformułowaniu pytań do nowych bloków tematycznych i zintegrowaniu ich z istniejącymi już pytaniami.

Po przygotowaniu wstępnej wersji kwestionariusza, w czerwcu i lipcu 1987 roku, Zakład Metodologii Badań Socjologicznych Instytutu Filozofii i Socjologii PAN w Łodzi przeprowadził *systematyczny pilotaż* kierując się przyjętymi w tym ośrodku zasadami (Lutyńska, 1974, 1975; Daniłowicz i Sztabiński, 1982). Pilotażem objęto 63 osoby z trzech środowisk: robotników, inteligencji i rolników indywidualnych – po 21 osób z każdej grupy. Wywiady przeprowadziło pięciu doświadczonych ankieterów wśród mieszkańców Łodzi i wybranych wsi województwa łódzkiego i skierniewickiego. Napisali oni obszernie sprawozdania z przebiegu wywiadów, w których zawarte były również uwagi o narzędziu badawczym.

Część analiz zasadniczego materiału z pilotażu została wykonana dla 63 przypadków; dotyczyło to pytań wspólnych dla trzech wersji kwestionariusza, X, Y, Z. W szczególności interesowaliśmy się liczbą takich odpowiedzi, które w sposób oczywisty nie dostarczały poszukiwanej informacji lub takich, które – jak wynikało z uwag ankieterskich – zostały uzyskane w wyniku dodatkowych zabiegów interogacyjnych, w szczególności przeformułowania pytania lub wyjaśnienia jego sensu. Dla pytań dotyczących faktów, które miały charakteryzować położenie społeczne respondenta przyjęto ostrzejsze kryteria oceny ich poprawności niż dla pytań o opinie i postawy. Wynikało to stąd, że – jak wiadomo – w pytaniach typu testowego odpowiedzi "nie wiem", czy "nie mam zdania" mogą być odpowiedziami znaczącymi. Ogólnie jednak, gdy dane pytanie nie

dostarczało poszukiwanej informacji w więcej niż 5 przypadkach (na 63 możliwe) traktowaliśmy to jako sygnał do jego dalszego udoskonalania.

Trzeba też zaznaczyć, iż pilotaż umożliwił względnie systematyczną analizę nie tylko pytań wspólnych dla wszystkich wersji kwestionariusza, ale i pytań specyficznych dla wersji X, Y, Z. Każdą z tych wersji zastosowano do tej samej liczby wywiadów wśród inteligencji, co wśród robotników i rolników. Tak więc dla grup 21 kwestionariuszy można było sprawdzić, jak różnią się reakcje respondentów na pytania "wersyjne" w zależności od środowiska społecznego, do którego należy respondent. Wbrew oczekiwaniom, analizowane pytania nie sprawiały większych kłopotów w środowisku rolniczym i robotniczym niż inteligentkim. Być może wynika to stąd, iż przedstawiciele środowisk rolniczych i robotniczych bardziej poważnie traktują swą rolę respondenta niż przedstawiciele środowiska inteligentkiego.

Prace nad kwestionariuszem do badania "Struktura społeczna II" trwały kilka miesięcy i zakończyły się we wrześniu 1987 roku. Tak, jak w przypadku kwestionariusza do badania "Struktura społeczna I", opracowując nowe narzędzie braliśmy pod uwagę głosy krytyczne zgłoszone przez kolegów-socjologów przy różnych okazjach. Jedną z takich okazji była konferencja Polskiego Towarzystwa Socjologicznego poświęcona strukturze społecznej, jaka odbyła się w maju 1987 roku w Warszawie. Pomocne okazały się także uwagi otrzymane od mgr Barbary Daneckiej i mgr Anny Sianko z Zespołu Realizacji Badań Instytutu Filozofii i Socjologii PAN. Jednakże - tak, jak poprzednio - główne inspiracje do zmian w kolejnych wersjach kwestionariusza pochodziły od kolegów z Zakładu Metodologii Badań Socjologicznych Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, doc Krystyny Lutyńskiej, dr Pawła Daniłowicza i dr Pawła B. Sztabińskiego.

Dwaj ostatni byli odpowiedzialni za przeprowadzenie pilotażu i udzielili wielu konsultacji w ostatecznym przygotowaniu kwestionariusza.

Ostatnia faza opracowania kwestionariusza była dla nas szczególnie istotna, gdyż dysponowaliśmy już wtedy pierwszymi wynikami z badania "Struktura społeczna I". Na podstawie macierzy korelacji między zmiennymi psychologicznymi mogliśmy dokonać ostatecznego wyboru pytań, które w już przeprowadzonym badaniu funkcjonowały jako *najlepsze wskaźniki* dla badanych postaw lub rysów osobowości społecznej. Możliwość osiągnięcia do takich wyników jest dość specyficzną sytuacją, w jakiej znajduje się badacz; sytuację tę staraliśmy się wykorzystać do udoskonalenia nowego kwestionariusza. Ostatecznie przygotowane narzędzie badawcze prezentujemy w rozdziale III.

W końcu października 1987 roku przeprowadzono *szkolenie* dwudziestu wojewódzkich i merytorycznych instruktorów sieci ankieterskiej, zorganizowanej i koordynowanej przez Zakład Realizacji Badań Instytutu Filozofii i Socjologii PAN. Autorzy badania wzięli udział w tym szkoleniu i wyjaśnili wiele spraw związanych z przeprowadzaniem wywiadów według przygotowanego kwestionariusza, koncentrując się przede wszystkim na właściwym kształtowaniu kontaktu ankieter-respondent. Podczas dyskusji szkoleniowej przedmiotem analizy był nie tylko kwestionariusz, ale również *instrukcja dla ankieterów*.

Selekcja i przygotowanie ankieterów do naszego badania pozostawało w gestii instruktorów wojewódzkich, wspomaganych przez instruktorów merytorycznych. Jednakże, członkowie grupy badawczej także wzięli udział w pracach związanych z przygotowaniem ankieterów do przeprowadzania wywiadów. W szczególności odwiedzili oni te ośrodki, w których sieć ankieterska była najliczniejsza lub podlegała silnej fluktuacji. Do

ośrodków tych należały: Katowice, Lublin, Łódź, Warszawa i Wrocław. Dla oceny zebranego materiału ważne jest, że bieżąca praca ankieterów podlegała zaostrzonej kontroli ze strony instruktorów wojewódzkich. Zespół Realizacji Badań przeprowadził też rutynowe czynności związane z oceną jakości pracy terenowej.

Realizacja wywiadów w terenie w zasadzie trwała od listopada do grudnia 1987 roku; w nielicznych przypadkach dopuszczono możliwość przeprowadzenia wywiadów odłożonych – głównie z powodu czasowej nieobecności respondentów – w styczniu 1988 roku. W sumie 345 ankieterów przeprowadziło 5935 wywiadów.

BADANIE "STRUKTURA SPOŁECZNA - ŁÓDŹ, 1988"

Rozważając możliwości przeprowadzania analizy zmian struktury społecznej w dłuższym przedziale czasu, stwierdziliśmy brak systematycznych badań powtarzanych w odstępach kilkuletnich na próbie ogólnokrajowej dorosłej ludności. Przedsięwzięciem badawczym, które wydawało nam się interesujące z tego punktu widzenia, jest seria badań przeprowadzonych w Łodzi w latach: 1965, 1967, 1976 i 1980 (Wesołowski, 1970; Słomczyński i Wesołowski, 1973; Janicka, 1987). Postanowiliśmy wykorzystać ten dorobek i w pewnej przynajmniej mierze powtórzyć badania łódzkie. Tak, jak i w oryginalnym przedsięwzięciu, ograniczyliśmy próbę do żonatych mężczyzn, w wieku 21-65 lat, mieszkańców Łodzi.

Z kwestionariuszy wywiadów stosowanych w poprzednich badaniach łódzkich wybraliśmy część pytań, które stały się podstawą do opracowania nowej wersji kwestionariusza – wersji L. Kwestionariusz w tej

wersji jest krótszy w porównaniu zarówno z kwestionariuszami wcześniejszych badań łódzkich, jak i kwestionariuszami w wersji X, Y i Z. Chcieliśmy przede wszystkim uzyskać właściwy materiał nadający się do *diachronicznych* analiz nierówności społecznych i ich psychologicznych korelatów, a także ruchliwości społeczno-zawodowej. Dodaliśmy też pewne pytania nowe, przede wszystkim dotyczące poczucia uprzywilejowania jednostek z różnych grup społecznych.

Ze względu na to, że pytania w kwestionariuszu wersji L były już używane w innych badaniach – zrezygnowaliśmy z pilotażu. Skoncentrowaliśmy się głównie na opracowaniu takiego układu kwestionariusza, który sprzyjałby prawidłowemu przebiegowi wywiadu. Wymagało to przeprowadzenia kilku wywiadów próbnych. Po zakończeniu prac nad kwestionariuszem przygotowano instrukcję dla ankieterów. Materiały te są przedstawione w rozdziale III.

Realizacją badania w terenie zajęł się Zakład Metodologii Badań Socjologicznych Instytutu Filozofii i Socjologii PAN w Łodzi. Wywiady przeprowadzali ankieterzy, którzy zdobyli już doświadczenie w tego rodzaju przedsięwzięciu badawczym przy okazji badania "Struktura społeczna II". W sumie uzyskano 750 kwestionariuszy nadających się do dalszego opracowania.

BADANIE KONTROLNE

Dane zgromadzone w naszym głównym badaniu – "Struktura społeczna II" – dostarczają obszernego materiału do dalszych analiz. Wartość konkluzji tych analiz będzie zależeć – między innymi – od jakości danych, na których będą oparte. Już planując to badanie postanowiliśmy podjąć

szereg działań mających na celu poprawę jakości danych. W szczególności, poświęciliśmy czas i energię na należyte przygotowanie procesu badawczego i zwróciliśmy uwagę na kontrolę pracy ankieterów. Postanowiliśmy także przeprowadzić *specjalne badanie kontrolne*, które pozwoliłoby bardziej wnikliwie ocenić *jakość zebranych danych*. Jako narzędzie badawcze wybraliśmy ankietę pocztową skierowaną do respondentów badania "Struktura społeczna II".

Badanie kontrolne - tak, jak zostało przez nas zaplanowane - pełni dwie funkcje. Dostarcza mianowicie informacji (1) czy wywiad został przeprowadzony zgodnie z zaleceniami, oraz (2) czy deklaracje respondentów w zakresie zarówno zmiennych społeczno-demograficznych, jak i opinii i postaw są trwałe, a ściślej: zgodne między dwoma sytuacjami badawczymi. Pierwsza funkcja jest funkcją kontrolną w stosunku do procesu badawczego, zaś druga - w stosunku do zebranego materiału i stwarza możliwość jego "weryfikacji zewnętrznej" (Lutyński, 1973). Obie one dotyczą *rzetelności* danych socjologicznych.

Szczególne troska o sprawdzenie rzetelności danych była również podyktowana sytuacją polityczno-społeczną w Polsce, gdy nasze główne badania były realizowane. Okres, na który przypadało badanie "Struktura społeczna II" - a więc listopad i grudzień 1987 roku - charakteryzował się silną konfrontacją poglądów na temat kształtowania cen i dochodów, a także kierunków, w jakich powinny zmierzać reformy systemu politycznego i gospodarczego. Nasze główne badanie było ponadto prowadzone podczas kampanii propagandowej do ogólnopolskiego referendum, które odbyło się 20 listopada 1987 roku. Jest możliwe, że pod wpływem ogólnego klimatu polityczno-społecznego opinie w kwestiach poruszonych w kwestionariuszu wywiadu uległy chwilowym zmianom. Aby to przypusz-

czenie sprawdzić, znaczną część ankiety pocztowej poświęciliśmy ustaleniu trwałości opinii właśnie w sprawach polityczno-społecznych.

W ankiecie pocztowej umieściliśmy także pytania na temat podwyżek cen i dochodów w związku z tzw. operacją cenowo-dochodową przeprowadzoną w lutym 1988 roku. Stwarza to okazję do podjęcia zagadnienia, w jakim stopniu opinie na aktualne tematy zależą od umiejscowienia jednostek w strukturze społecznej.

Z próby badań "Struktura społeczna II" wylosowano 2043 nazwiska osób - mieszkańców miast (por. rozdział V). W kwietniu 1988 roku, do tych osób wysłano ankietę pocztową wraz z listem wyjaśniającym cel nowego badania¹. Akcja ta w połączeniu z listowymi monitami dostarczyła 1453 ankiety, a więc 71,1% w stosunku do wysłanych. Jest to wysoki odsetek zwrotów - przynajmniej, jak na badania pocztowe prowadzone wśród generalnej populacji (Sztabiński, 1987).

Ten wysoki odsetek zwrotów zawdzięczamy w dużym stopniu monitom - wysyłanym dwukrotnie do tych osób, które jeszcze na ankietę nie odpowiedziały. Ale i tak, w przypadku badań prowadzonych za pomocą ankiety pocztowej zawsze znaczna część próby nie zostaje zrealizowana. Powstaje problem, kim są osoby, które nie odpowiedziały na ankietę. W jakim stopniu różnią się one pod względem cech społeczno-demograficznych oraz pod względem opinii i postaw od respondentów, z którymi został nawiązany zakładany kontakt badawczy? W przypadku wystąpienia systematycznych różnic reprezentatywność wyników uzyskanych przy zastosowaniu ankiety pocztowej zostaje naruszona i prowadzi do osłabienia traf-

¹ Realizacją badania kontrolnego zajęł się Zakład Metodologii Badań Socjologicznych Instytutu Filozofii i Socjologii PAN w Łodzi, a w szczególności dr Paweł Daniłowicz, dr Paweł B. Sztabiński i dr Franciszek Sztabiński.

ności formułowanych ustaleń. Dlatego też dotarcie do tych osób, które nie odpowiedziały na ankietę pocztową staje się sprawą istotną. W naszych badaniach dokonaliśmy doboru 100 takich osób, stosując kryteria opisane w rozdziale V. Do osób tych skierowaliśmy ankieterów, których zadaniem było przeprowadzenie wywiadu na tematy poruszone w ankiecie pocztowej i ustalenie przyczyn braku reakcji na to narzędzie badawcze. Instrukcję do wywiadów przedstawiamy w rozdziale III.